

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

تأثیر احیاء العلوم الدین امام محمد غزالی بر

بوستان و گلستان سعدی

استاد راهنما:

دکتر ناصر محسنی نیا

استاد مشاور:

دکتر حمید طاهری

نگارنده: مریم غفوریان

تابستان 1392

تقدیم به:

پیشگامان فضیلت و آزادگی

سالکان طریق راستی و درستی

به همهی آنان که که به قول و قلم مرا در این راه یاری کردند

به استاد عزیزم که با تشویق‌های مداوم خود مرا در انجام این پژوهش یاری نمودند

به پدر و مادرم که در مکتب آن‌ها درس درست زیستن و نیک اندیشیدن را آموختم

چکیده:

ادبیات ایران زمین آنگاه که به قله‌های خود می‌نگرد، شاید بیش از ده نفر را مد نظر خود نداشته باشد. بی‌تردید فردوسی، خیام، عطار، سنایی، مولوی، نظامی، سعدی و حافظ بخشی از این قله‌های بلند پارسی و فرهنگ جهانی‌اند. در این میان، شیخ اجل - سعدی - نظر به مسافرت‌های دور و دراز در مصر، عراق و شام با اندیشه‌های نظریه‌پرداز بزرگ جهان اسلام - امام محمد غزالی - و آثار وی در نهایت نیکویی آشنا می‌شود. و حتی کار به جایی می‌رسد که در نظامیه بغداد کسب ادرار از طریق تدریس کتاب ارزشمند احیاء علوم‌الدین غزالی می‌نماید. این موضوع منظر ادبیات تطبیقی فرانسوی تأثیرپذیری مستقیم سعدی از افکار و اندیشه‌های غزالی است. علی‌الخصوص اندیشه‌های اخلاقی و عرفانی در این پایان‌نامه، موضوع تأثیرپذیری شیخ اجل از افکار، آثار، اندیشه‌های وی فراخور وقت و حوصله‌ی فراوان می‌باشد. همچنین به تأثیرپذیری سعدی از غزالی در دو اثر جاودانش، یعنی بوستان و گلستان و به موارد فراوانی از این تأثیرپذیری اشاره کرده‌ایم تا چه قبول افتد و چه در نظر آید.

کلیدواژگان: ادبیات قرن هفتم، ادبیات تطبیقی ایران و عرب، شیخ اجل سعدی، امام محمد غزالی،

احیاء علوم‌الدین، بوستان و گلستان.

تشکر و قدردانی:

منت خدای را که طاعتش موجب قربت است و به شکر اندرش مزید نعمت.

سپاس و ستایش مخصوص ذات پاک کبریایی آن خداوند بی همتا که همواره نظر لطف و رحمت او

شامل حال بندگانش می باشد. از آن توانای بی همتا سپاسگزارم که مرا در انجام این پژوهش یاری نمود.

بر خود واجب می دانم که از زحمات بی دریغ و راهنمایی و ارشادهای گرانمایه جناب آقای دکتر

محسنی نیا در مقام استاد راهنما که از مصاحبت ایشان بهره ها برده و نکته ها آموختم تشکر و قدردانی نمایم. و

همچنین از جناب آقای دکتر طاهری که راهنمایی هاشان همواره راه گشای من بوده است.

همچنین از همه استادان بزرگواری که در این کانون علمی و فرهنگی که همواره نظر لطفشان شامل

حال اینجانب بوده و از نعمت وجودشان بهره مند شدم صمیمانه قدردانی می کنم.

همراهی و یاری این عزیزان را هرگز از لوح دلم محو نخواهم کرد و نزول روز افزون برکات الهی را

در تمام مراحل زندگیشان از درگاه ایزد منان خواستارم.

در پایان باید یادآور شوم، هیچ اثری خالی از اشکال نیست. امیدوارم که در خاطر ادب دوستان مقبول

افتد و کاستی های آن را به دیده خطاپوش خود بنگرند. و راهنمایی های خود را از نگارنده دریغ نفرمایند.

18.....	1 کلیات تحقیق.....
1.....	1-1-1 تعریف مسأله :.....
1.....	1-2-1 طرح سؤال‌های اصلی تحقیق :.....
1.....	1-3-1 فرضیه‌های اصلی تحقیق :.....
2.....	1-4-1 پیشینه تحقیق :.....
3.....	1-5-1 بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق :.....
4.....	2 فصل اول: کلیات.....
5.....	2-1-1 زندگینامه غزالی.....
6.....	6 راه یافتن به مدرسه 463 هـ / 1070 م.....
6.....	6 نخستین سفر دانش‌اندوزی 468 هـ / 1075 م.....
7.....	7 سفر به نیشابور.....
7.....	7 پیوستن به خواجه نظام‌الملک 478 هـ / 85 م.....
8.....	8 استاد نظامیه بغداد 484 هـ / 091 م.....
9.....	9 مردم‌گریزی 488 هـ / 094 م.....
9.....	9 بازگشت به میان مردم 499 هـ / 1105 م.....
10.....	22 مذهب فقهی غزالی.....

11 3-2 آثار غزالی
11 ترتیب تاریخی آثار غزالی:
	Error! Bookmark not defined..... 4-2 (موقعیت غزالی) و لقب حجه الاسلام
13 موقعیت غزالی
14 (تالیفات غزالی)
15 آثار و تألیف ابو حامد غزالی:
15 الف) آثار عربی
18 ب) آثار فارسی
19 ترتیب تاریخی آثار ابو حامد غزالی:
20 5-2 خانواده و تحصیلات غزالی
22 6-2 (تحول روحانی غزالی)
23 (غزالی از سال 450 تا 478)
23 (غزالی از سال 478 تا 484)
24 (غزالی از سال 484 تا 488)
24 27 (مدارس نظامیه)
25 نظامیه نیشابور
25 نظامیه بغداد
27 غزالی در بیت المقدس
28 غزالی در بیت المقدس

29	8-2 وفات و مدفن غزالی
30	9-2 جهان‌بینی و آراء و عقاید غزالی:
31	10-2 اوضاع فرهنگی، اجتماعی، دینی، سیاسی و ادبی عصر غزالی:
32	11-2 اختلافات مذهبی در عهد غزالی
36	12-2 فلسفه در عهد غزالی
37	13-2 زندگینامه سعدی:
40	14-2 آثار سعدی:
44	15-2 ویژگی‌های آثار و افکار سعدی:
46	16-2 سعدی الگوی فرهنگی
47	3 فصل دوم
47	مقایسه و توضیح در باب رابطه میان فضیلت و سعادت از دیدگاه غزالی
48	1-3 فضیلت
55	دیدگاه غزالی در باب ماهیت فضیلت
64	2-3 سعادت:
74	4 فصل سوم
74	ایمان و خداشناسی از دیدگاه غزالی و سعدی
75	1-4 ایمان و خداشناسی از نگاه غزالی
80	42 ایمان و خداشناسی از نگاه سعدی
90	5 فصل چهارم

90 بررسی تطبیقی دنیا و آخرت از نگاه سعدی و غزالی
91 5-1 دنیا و آخرت در نگاه سعدی:
92 اوصاف دنیا در نگاه سعدی
92 پستی و بی‌ارزشی دنیا
93 مال و مقام دنیا:
122 6 فصل پنجم
122 بررسی تطبیقی مفهوم «زهد» در آثار و تفکرات سعدی و امام محمد غزالی
142 7 فصل ششم
142 بررسی تطبیقی عرفان و تصوف و آرا سعدی و غزالی
144 7-1 عرفان سعدی
159 7-2 درونمایه حکایات عرفانی در بوستان و گلستان:
161 7-3 درونمایه عرفانی در حکایات بوستان:
170 7-4 تصوف در عهد غزالی
173 7-5 غزالی فیلسوفی ضد فلسفه:
182 8 فصل هفتم
182 مقایسه تطبیقی سوانح‌العشاق و گلستان
185 8-1 گلستان و سوانح
190 8-2 بوستان و سوانح
194 9 فصل هشتم

194 مفهوم عبادت و تعاریف آن از دیدگاه غزالی و سعدی
195 1-9 عبادت از دیدگاه غزالی:
199 2-9 عبادت از دیدگاه سعدی:
206 10 فصل نهم
206 تربیت و تربیت از دیدگاه سعدی و غزالی
207 1-10 تربیت از دیدگاه سعدی
213 2-10 تربیت از نگاه غزالی:
217 11 فصل دهم
217 صفات شاه یا سلطان از دیدگاه غزالی و سعدی در نصیحه الملوک:
	Error! Bookmark not defined..... 1-11 صفات شاه یا سلطان از دیدگاه سعدی:
252 12 فصل یازدهم
252 اندیشه های اجتماعی و اخلاق سعدی
253 اندیشه های اجتماعی و اخلاق سعدی
254 1-12 اجتماع:
259 1-1-12 عدل
263 12-12 سعدی درباره ی شیوهی مجازات افراد روش‌هایی را مطرح می‌سازد:
265 3-1-12 مقابله با دشمنان:
267 4-1-12 بهره‌گیری از دانشمندان و خردمندان در مسائل کشوری و حکومتی:
269 2-12 اندیشه‌های اخلاقی سعدی

269 12-2-1 عدالت از دیدگاه سعدی:
270 12-22 احسان و نیکوکاری به خلق:
271 12-2-3 یتیم‌نوازی:
276 13 فصل دوازدهم
276 باید و نبایدها از دیدگاه سعدی و غزالی
306 14 فصل دوازدهم
306 بررسی تطبیقی اخلاقیات در احیاء علوم‌الدین و بوستان و گلستان
307 14-1 برخی مباحث اخلاقی از دیدگاه سعدی و غزالی
309 14-2 اخلاص:
314 14-2-1 تواضع:
323 14-2-2 توبه:
325 14-2-3 طلب عفو الهی:
326 14-24 توکل:
330 14-25 حسد و حسادت
331 14-2-6 رضا به قضای الهی:
333 14-27 شکر از نگاه غزالی:
339 14-2-8 صبر:
345 14-2-9 غیبت:
348 دشمنی و غیبت:

نتیجه گیری: 353

14-3 فهرست منابع و مآخذ 355

مقدمه:

رابطه فرهنگی، زبانی و ادبی ملت ایران و سایر کشورهای اسلامی در طول تاریخ بیش از هر ملت دیگری بوده است. در این میان می‌توان گفت روابط متقابل ادبی و فرهنگی بخصوص به علت همجواری ایران و عرب، از دیرباز مرسوم و متداول بوده است.

در این پایان‌نامه سعی شده است، تا با بررسی زندگی، آثار، و تطبیق اندیشه‌ها و آرمان‌های این دو شاعر و اندیشمند بزرگ مطالبی بیان گردد و توانمندی‌های ایشان در پیشبرد ادب تطبیقی و تأییراتی که بر شاعران و نویسندگان پس از خود گذاشته تا حد امکان نشان داده شود. و همچنین میزان تأثیرگذاری اندیشه‌های اخلاقی، عرفانی، اجتماعی، دینی، سیاسی و فکری غزالی در آثار قلمی و فکری سعدی ترسیم گردد. و البته نشان داده شود که آبخور اصلی آرا و تفکرات هر دو اندیشمند بزرگ اندیشه‌ها و اعتقادات دین مبین اسلام می‌باشد. بر این اساس افکار مذهبی، باورهای دینی، اخلاقیات و گرایش‌های ایمانی این دو اندیشمند، متأثر از دین مبین اسلام و سیره پیامبر (ص) می‌باشد.

اما شیوه متفاوت بیان سعدی و غزالی در آثارشان باعث شده که در نگاه اول به عمق نزدیکی افکار و عقایدشان پی نبریم. در واقع می‌توان گفت که غزالی متفکر، اندیشمند یا به عبارتی حجة الاسلام زمان خود بوده است. او با تسلط فراوان بر تمامی علوم عقلی و دینی زمانه خود اعم از تفسیر قرآن، فقه، کلام، فلسفه، ادبیات، عرفان و ... بزرگترین عالم فقیه روزگار خود گشت و تمامی مسائل دینی، کلامی و اسلامی را در آثارش بویژه کتاب ارزشمند احیاء علوم الدین که خود در حکم رساله‌ای دینی است در قالب احکام شرعی، آیات قرآن، روایات و داستان‌هایی از زندگی ائمه، بزرگان و عرفا در جهت شرح و تفسیر گفته‌هایش می‌آورد. روح غزالی با قرآن و احکام اسلام در اثر مطالعه و بررسی فراوان، به گونه‌ای عجیب گشته بود که این کتاب گرانبها را سرمایه‌ی نویسندگان بزرگ می‌شمارند. و می‌توان گفت که هسته‌ی اصلی بیشتر سخنان حکیمانه او از قرآن است که با بهره‌مندی از این گنجینه‌ی بزرگ قوی دست گشته و حکمت‌های زیبا و دلنشین بر زبان جاری می‌سازد.

در مقابل افصح المتکلمین - سعدی - شاگرد خلف غزالی، همین سخنان را نه بدین صورت بل به شیوه‌ای بسیار هنرمندانه با زبانی لطیف، گویا، دلنشین در قالب شعر و نثری شیوا، سهل و ممتنع ریخته است؛ تا هم به قداست و حرمت شعر خود افزوده و هم نشان خردورزی و دانشمندی او باشد. دیوان او نیز همچون استادش غزالی سرشار از مضامین قرآنی و احادیث است.

اما سبک و شیوه و بررسی تطبیقی این پایان نامه، بر اساس مکتب فرانسوی است. بر اساس ادب تطبیقی، پژوهشگر به بررسی روابط ادبی و تاریخی بین دو فرهنگ و ادبیات متفاوت که معمولاً همجواری تاریخی - جغرافیایی دارند. و زبان، ادبیات و فرهنگ آن‌ها نیز از این رابطه برخوردار است. و بر اساس مکتب فرانسوی، شرط مقایسه و تطبیق این دو، اثبات رابطه فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی است. بنابراین با توجه به این تعاریف تطبیق سعدی و غزالی، و همچنین مقایسه و تطبیق افکار و آثارشان در این حوزه جای می‌گیرد که در ادامه به توضیحی کوتاه از تأثیرپذیری سعدی از غزالی می‌پردازیم:

سعدی شاعر و نویسنده‌ی قرن هفتم است. کاملترین و مفصل‌ترین زندگی‌نامه مربوط به سعدی از هانری ماسه است. وی بر آن است که پدر سعدی تا سن نوجوانی شاعر در تربیت او دخالت داشته و سپس با مرگ پدر، تربیت و پرورش او به جد مادری‌اش واگذار می‌شود. غزالی (450ه) نیز سرگذشتی همچون وی دارد. بر اساس سخن استاد همایی در غزالی‌نامه، وی در طابران توس زندگی پرفراز و نشیب خود را آغاز کرد، و به روزگار کودکی از پدر یتیم گشت. پدرش پیشه‌ی نخ‌ریسی داشته و دو فرزند خود - محمد و احمد - را بسیار به فراگیری علم و دانش تشویق می‌کرد. پس از مرگش تربیت و سرپرستی این دو به یکی از دوستانش سپرده می‌شود.

با استناد به سخن همایی در غزالی‌نامه، و همچنین طبقات الشافعیه و المنتظم؛ غزالی در نظامیه‌های شهرهای مختلف به تدریس مشغول شد. در سال (488-484) به درخواست خواجه‌ی وزیر منصب نظامیه بغداد را عهده‌دار شد و بر کرسی تدریس نشست. مدرسان و شاگردان این مدارس بویژه نظامیه بغداد به اندازه‌ای است که شماره‌ی نام‌ها و ترجمه حال بزرگان آن‌ها را در کتابی جداگانه توان پرداخت. و همچنین طبق

استنادات کتب یاد شده و نقل قول مستقیم سعدی در گلستان (باب هشتم) «مرا در نظامیه ادرار بود...» سعدی در نظامیه بغداد تدریس کرده و مقرری (حقوق) دریافت می‌کرد. (لازم به ذکر است، وی کتاب‌های امام محمد را هم تدریس می‌داد.)

از شاگردان غزالی در قرن ششم سنایی غزنوی، شیخ شهاب‌الدین سهروردی (مؤلف حکمة‌الاشراق) و امام احمد غزالی برادر امام محمد، (خاطر نشان می‌شود که سعدی شاگرد هر دوی آنها بوده و از هر دو تأثیر پذیرفته است.) و عین‌القضات همدانی می‌باشد که در کتاب‌های مختلف از جمله غزالی نامه به آن اشاره شده است.

سعدی و غزالی هر دو مسلمانی شافعی مذهب و با مسلک اشعری، یعنی در اصول تابع طریقه اشعری و در فروع پیرو امام شافعی بودند. همچنین در کتاب‌های احیاء علوم‌الدین، بوستان و گلستان، به تمام طوایف پرداختند و مخصوصاً صوفی‌نماهای مردم فریب را نکوهش نموده و در طریقه تصوف که مسلک نهایی آن- هاست بدان می‌پردازند. همچنین راه حق را از باطل روشن ساخته تا مردم به گمراهی در دام عوام‌فریبان نیفتند. آنها از صوفی‌نماها، همانند عالم‌نماها انتقاد می‌کنند و مطالبی را پیش می‌کشند که در کتب پیشینگان کم سابقه است. همچنین صوفی‌گرایی سعدی به تصوف عملی غزالی قرابت دارد. وی همانند استادش اواخر عمر خود را با سلسله صوفیان به پایان برد. در شیوهی آنها، شخص به جای متار که دنیا در آن زندگی می‌کند و در آن حشر و نشر می‌یابد. صوفی‌گرایی سعدی و غزالی با تصور کناره‌گیری از منازعات، صورت می‌گیرد و نه سلوکی پرشور برای رسیدن به تعالی و تنزیهی شبیه به آنچه در مورد مولوی صادق است. در واقع می‌توان گفت سعدی و غزالی هر دو متشرع و اخلاق‌گرا هستند؛ بدین صورت که تصوف و عرفان در دیدگاه آنان تنها در قالب شرع و اخلاق معنا پیدا می‌کند.

از دیگر تشابهات سعدی و غزالی مسافرت‌های بسیار آنها به شهرها و کشورهای مختلف می‌باشد. از جمله تحصیل و تدریس در نظامیه‌های شام، عراق، نیشابور و بغداد که در سنین جوانی آنها اتفاق افتاده و

سفرهای دیگرشان به نقاط دوردست خود عاملی برای کسب تجربه و علم‌اندوزی و تمایزشان از دیگران می‌باشد.

این دو شاعر به فاصله یک قرن از هم می‌زیستند. اوضاع سیاسی و اجتماعی زمانه‌ی آن‌ها تا حدودی شبیه به هم بوده و همچنین به دلیل وجود مغول‌ها و حاکمان محلی بیگانه که در آن زمان بر شهرها مسلط بودند. همچنین بیعت‌های بسیار پیچیده و خطرناک سیاسی آن زمان که در شعرهای اهدایی سعدی انعکاس یافته، سعدی در شعرهایش به مدح سلجوق شاه – آخرین فرمانروای مستقل فارس - پرداخته و اصلاً لقبش را از سعد بن ابوبکر گرفته است. در واقع سعدی می‌دانست که زنده ماندن در این دوره منوط به سازش با مغول‌هاست و روند اشعار خود را با ترفندها و مانورهای سیاسی و فرمانروایی خود هماهنگ کرد. این همان سیاست سازشکاری سعدی است که وی در میان جوامع بین‌المللی محبوب ساخته است. سعدی آماج انتقادهای بسیار بوده است. چرا که آشکارا به ستایش هر کس می‌پردازد که در رأس حکومت است. البته خود سعدی می‌گوید، فقر عامل مدیحه‌سرایی او شده است و باید در نظر داشت که آثار او غالباً شامل توصیه‌های اخلاقی است تا مداخل محض و غیر قابل باور. همچنین غزالی نه به دلیل اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی حاکم بر آن دوران، بلکه به دلایل دیگر از جمله موقعیت‌های علمی به خواجه نظام‌الملک – وزیر ملک‌شاه سلجوقی - و هم‌ولایتی خود پیوست. خواجه نظام‌الملک همواره در بزرگداشت وی می‌کوشید. وی با فقیهان و دانشوران کهنسال به مناظره پرداخت و مخالفان عقیدتی خویش را با نیروی دانش کنار زد. غزالی نیز مانند سعدی اعتدال، بخصوص در زمینه‌ی اعتقادات را مد نظر داشت. اما روند سازشکاری غزالی در حوزه‌ی دیگری است. چنانکه مؤیدالدین خوارزمی در مقدمه کتاب خود درباره غزالی می‌گوید: در این که غزالی مباحث فقهی احیاء علوم‌الدین را بر اساس مذهب شافعی اختصاص داده است، نظام‌الملک - بنیان‌گذار این مدارس و نخستین حامی سیاسی و اجتماعی غزالی - در تشویق مردم بدین مذهب تعصب خاص داشته شکی نیست. با این همه غزالی نسبت به پیشوایان دیگر مذاهب اسلامی در این کتاب خصومتی ابراز نداشته است. در بغداد که سعدی مجال بیشتری برای آشنایی با اهل تصوف و مطالعه‌ی آثار کلاسیک صوفیه را داشته، احتمالاً عوارف‌المعارف

شیخ شهاب‌الدین عمر سهروردی و آثار ابو‌حامد غزالی، از جمله احیاء و کیمیای سعادت را خوانده است.

سعدی به ابو‌حامد احترام می‌گذاشت، چنانکه در باب هشتم گلستان وی را «امام مرشد» خوانده است.

1 کلیات تحقیق

1-1 تعریف مسأله :

با تکیه بر مکتب ادبیات تطبیقی فرانسوی تا حد امکان اثبات نماییم که شیخ اجل مصلح‌الدین سعدی شیرازی، شاعر، ادیب و عارف نامدار قرن هفتم، از اندیشه‌ها، آرا و افکار امام محمد غزالی، علامه‌ی روزگار خود متأثر بوده و این تأثیرپذیری بیشتر در گلستان و بوستان جلوه‌گر است. و عمده‌ی این تأثیرپذیری از کتاب ارزشمند احیاء علوم‌الدین بوده است. چرا که سعدی به رسم روزگار در نظامیه بغداد هم این کتاب را آموخت و هم آموزاند.

2-1 طرح سؤال‌های اصلی تحقیق :

1. آیا تأثیرپذیری سعدی از امام محمد غزالی قطعی است؟
2. این تأثیرپذیری بیشتر در چه زمینه‌هایی است؟
3. میزان این تأثیرپذیری در آثار سعدی به چه اندازه است؟
4. آیا سعدی در گرفتن ایده‌ها و افکار غزالی و شکل ادبی و شاعرانه به آنها دادن موفق بوده است؟

3-1 فرضیه‌های اصلی تحقیق:

1. معمولاً در ادبیات تطبیقی بر اساس مکتب فرانسوی، نخستین فرضیه این است که شخص تأثیرپذیر (در اینجا سعدی) چرا در آثار خود بیشتر متوجه امام محمد غزالی بوده است؟
2. چرا سعدی در این تأثیرپذیری‌ها به غزالی نگاه دقیق‌تری نموده و آیا می‌توان گفتمان آثار سعدی را بخشی از افکار غربال شده و به شکل ادبی درآمده‌ی غزالی دانست؟ به عبارت دیگر چه اندازه از مانیفست‌های فکری غزالی در آثار سعدی بخصوص بوستان و گلستان متبلور شده‌اند.

4-1 پیشینه تحقیق:

در زمینه سعدی و غزالی به شکل جداگانه مقالات بسیار فراوان و کتاب‌های معتابهی در ایران و جهان از سوی سعدی پژوهان و غزالی پژوهان به رشته تحریر درآمده و به زیور طبع آراسته گردیده است. اما در باب تأثیرپذیری شیخ اجل سعدی، از امام محمد غزالی به ندرت مقاله یا کتابی تحریر شده است. ولی هیچ کدام از این مقالات و آثار چاپ شده در رابطه با موضوع مورد نظر مگر به اشاراتی گذرا نبوده و نیستند. و یا در رابطه با تطبیق آثار سعدی و غزالی با برخی از شخصیت‌های اروپایی. به عنوان مثال:

1. کاکایی، قاسم، همایش علمی امام محمد غزالی، اسفند 1387، تأثیر غزالی بر متفکران غرب، پایگاه اطلاعاتی اندیشه، و پایگاه اینترنتی (دکتر قاسم کاکائی)
2. موحد، صمد، دکتر خسرو باقری، احمد سلحشور، بررسی تطبیقی دیدگاه‌های امام محمد غزالی و نل ناینگر درباره تربیت اخلاقی، فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، تابستان 1387.
3. ارسطویی، زهرا، شک غزالی و دکارت، مجله کیهان فرهنگی، آبان و آذر 1376، شماره 137.
4. محمدی، مژگان، تولستوی و غزالی در جستجوی معنای زندگی، مجله نقد و نظر، سال یازدهم، 1385، شماره سوم و چهارم.
5. سخنور، محمد داود، نقش عقل در معرفت دینی (از دیدگاه غزالی و کی یر کگور)، قم، مؤسسه بوستان کتاب، چاپ اول، 1389. که پایان نامه‌ای هم با همین عنوان در دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) انجام شده است.

{در ضمن عنوان مقاله‌ها و کتبی که در رابطه با سعدی و غزالی (به صورت جداگانه) کار شده در

پیوست ذکر شده است.}

در نتیجه ما با توجه به نقص و کمبود این پژوهش بر آن شدیم تا این پایان‌نامه را در زمینه تأثیرپذیری

سعدی از آثار غزالی به رشته تحریر درآوریم. انشاءالله که برگی ارزشمند بر اوراق سعدی پژوهی و غزالی-

پژوهی، آن هم از منظر ادبیات تطبیقی افزوده گردد.